УДК 811.512.145:372.8

Н.В. Максимов

ТАТАР ТЕЛЕН ЧИТ ТЕЛ БУЛАРАК УКЫТУ МӘСЬӘЛӘСЕНӘ КАРАТА

В статье рассматривается технология обучения татарскому языку как неродному. Обосновывается целесообразность обучения на синтаксической основе. Выделение синтагматической модели речи в качестве основы обучения неродной речи позволяет акцентировать внимание обучаемого на алгоритме построения словосочетаний и предложений. Опора на алгоритмы помогает обучаемому варьировать стабильными синтаксическими конструкциями в процессе создания текста-основы и выстраивания диалога.

Ключевые слова: татарский язык, синтаксическая основа обучения, модели речи, алгоритм построения словосочетаний и предложений.

Утыз елга якын Татарстан мәктәпләрендә алып барылган эш тәҗрибәсе шуны күрсәтте: ана телен белмәгән – татар, татар телен чит тел буларак өйрәнүче рус баласын татарча сөйләргә һәм сөйләшергә өйрәтә алмадык. Өйрәтә алмавыбызның сәбәпләре берничә. Беренчесе – рус телле укучылар өчен әзерләнгән «Татар теле» дәреслекләренең, нигездә, тел фәненә караган кагыйдәләр җыентыгын сыйныфлап өйрәтүгә нигезләнеп төзелүе; икенчесе – шул контингентка караган укучылар белән эшләүче татар теле укытучыларының эшенә максатчан ярдәм итәрлек фәнни-методик әдәбиятның хәзергә кадәр булмавы; өченчесе – бу юнәлештә алып барылган эшнең баштан ук – үткән гасырның 90 нчы елларыннан ук максаты ачык билгеләнмәү, эчтәлек һәм форма ягы туры килмәү. Ягъни укыту программасында укытучыдан укучыларын татарча сөйләшергә өйрәтү таләп ителә – укучының белеме исә тел белеменең фонетика, орфоэпия, орфография, сүз ясалышы, лексика, морфология һәм синтаксис өлешләренә, пунктуациягә караган кагыйдәләрне белү дәрәҗәсен тикшерү юлы белән бәяләнә; сөйли һәм сөйләшә белү дәрәҗәсе бөтенләй бәяләнми диярлек.

Баланы чит телдә (шул исәптән, ана телендә дә) сөйләшергә, аралашырга өйрәтү процессы сөйләм калыпларына нигезләнеп оештырылганда гына көтелгән нәтиҗәләләргә ирешеп була.

Телгә өйрәткәндә, көтелгән нәтиҗә ул – өйрәнүченең (баламы, укучымы, студентмы, олы кешеме – барыбер) өйрәнгән телендә ситуатив теманың эчтәлеген үз сүзләре белән сөйләү (*монолог – хикәя* оештыру) сәләте; башкалар белән урамда, кибеттә, мәктәптә, институтта, эштә һ.б. урыннарда кем белән дә булса, иркен аралашу – сорау бирү, сорау бирсәләр – җавап бирү (*диалогта* актив катнашу) мөмкинлеге.

Сөйләм калыпларына туплап ланган темаларның барысын берләштереп, «Үзебез турында сөйләшү» дип атап булыр иде.

Үзебез турында, ягъни үзем, якыннарым, туганнарым, танышларым, дусларым, күршеләрем турында, аларга мөнәсәбәттә сөйләү һәм сөйләшү.

Сөйләм калыбы һәр халыкта, гадәттә, гасырлар дәвамында бабадан һәм әбидән – атага һәм анага, алардан – балаларына, буыннар аша табигый рәвештә бирелгән сөйләм кагыйдәләренә таянып, билгеле бер тема (темалар) кысасында көндәлек тормышта, мәсәлән, кая да булса баруга яки кайтуга; кайсы да булса эшне кайда, кем белән, ничек, ни өчен башкаруга мөнәсәбәттә сөйләү һәм кара-каршы сөйләшү өчен, диалог формасына яраклаштырып төзелә. Шул сәбәпле сөйләмдә кулланылган сүзләрнең саны күп була алмый, ягъни тема кысаларында, нигездә, бер үк сүзләр, эчтәлеге һәм формасы ягыннан сорау сүзләргә яраклаштырылып, төрле грамматик формаларда кулланыла. Сөйләм калыбында бер үк сүзләрне төрле формаларда кабатлап, охшаш мәгънәле сүзтезмәләрне, җөмләләрне әйтеп һәм язып кабатлый-кабатлый, бала үзенә үзе сорау биреп – чит телдә уйларга, үзендә туган яки бирелгән проблемалы сорауга карата яшьтәшләренең – икенче һәм (икенче зат ярдәмендә) өченче затның фикерен ишетеп яки язганны укып аңларга өйрәнә, ягъни *монолог – хикәя* төзү һәм уртак сөйләмдә – *диалогта* актив катнашу күнекмәләре ала.

Сөйләүче (I зат – *мин*) үз сөйләмендә бер яки ике, яки икедән артык хәбәр җиткерергә мөмкин. Фикере җыйнак һәм мәгънә ягыннан тулы булсын дисә, ул, минималь күләмдәге таныш сорау сүзләрне, таныш яки өйрәнелгән яңа сүзләрне кулланып, сөйләмендә бер (яки берничә) гади җөмлә формасыннан – кушма яки катлаулы, катлаулы җөмлә формасыннан кушма яки гади җөмлә формасына җиңел күчә белергә тиеш.

Сөйләм калыпларына нигезләнеп, телгә өйрәтү технологиясе – икенче бер телдә сөйләшергә өйрәтү практикасында яңа күренеш. Традицион дәрес кысаларында, эшне оештыру барышында, укытучы алдына өч төрле – фәнни, гамәли, тәрбияви максат куела. Сөйләм калыпларын кулланып дәрес уздырганда, укытучы, нигездә, ике төрле максатны гына куллана: кагыйдәләр өйрәтми генә, укучыга сөйләү һәм сөйләшүне оетыру серләрен аңлата; сөйләмдә катнашучыларны сүз мәгънәсе һәм җанлы сөйләм аша тәрбияли.

Игътибар! Түбәндә 1 нче сыйныфта укучы рус телле балалар белән эшләүче укытучылар өчен «Сөйләм калыпларына нигезләнеп, татар теленә өйрәтү технологиясе»н кулланып төзелгән бер үрнәк дәрес эшкәртмәсе бирелә.

Тема. *Кем нишли?*

Көтелгән нәтиҗәләр

Предмет буенча УУГ: кем? кайда? кем белән? нишли? нишләми? сорауларына җавап биргән грамматик формаларны аңлату, сөйләмне яңа лексик һәм грамматик формалар белән баету.

Танып-белү УУГ: тыңлап аңлау, аңлап сөйләү һәм сөйләшү, текстны аңлау һәм эчтәлеген аңлата белү.

Коммуникатив УУГ: кирәкле лексик һәм грамматик материалга нигезләнеп, тема буенча монологик һәм диалогик сөйләмне үстерү.

Регулятив УУГ: дәреснең темасын һәм максатын аныклау, укытучының һәм укучыларның уртак эшчәнлеген оештыру.

Шәхси УУГ: үзеңне өйдә, урамда, мәктәптә, дәрестә, тәнәфестә дөрес тоту кагыйдәләрен белү һәм үтәү, бер-береңә дусларча мөнәсәбәттә булу.

Дәреснең төре. Яңа лексик һәм грамматик материалны бирү дәресе.

Эшне оештыру. Укытучы сүзе, әңгәмә, фронталь тикшерү, үзең генә һәм парлап эшләү.

Дәреснең планы.

I. Оештыру.

1. Исәнләшү.

2. Укучыларны дәрескә әзерләү.

II. Актуальләштерү.

1. Узган дәрестә үтелгәннәрне искә төшерү.

III. Яңа материалны аңлату.

1. **Кем? кайда? кем белән? нишли?** сорауларына җавап биргән грамматик формаларны аңлату.

IV. Белем һәм күнекмәләрне ныгыту. *(**Белем** ул – укучы исендә калдырырга, хәтерендә тотарга, алдагы дәресләрдә яңа материалны үзләштерү өчен нигез итеп файдаланырга тиешле мәгълүматлар тупланмасы; **күнекмә** ул – белем һәм тәҗрибәгә нигезләнеп, мөстәкыйль рәвештә сөйли һәм сөйләшә башлау.)*

1. Телдән сөйләмне яңа лексик һәм грамматик формалар белән баету.

2. Укучыларның *кемнең* (I, II, III затларның) *кая, кем белән баруы* турында сөйләве һәм сөйләшүе.

V. Өй эше бирү.

1. Өйдәгеләргә, ягъни әтиең белән әниеңә, әбиең белән бабаңа, апаң белән абыеңа, сеңлең белән энеңә үзең укыган класста *кемнең кая, кем белән баруы һәм кайтуы* турында сөйләргә әзерләнергә.

VI . Йомгаклау.

Дәреснең барышы.

I. Укытучы. Укучылар, хәлегез ничек?!

Укучылар. Рәхмәт! Яхшы! Сезнең хәлегез ничек?!

Укытучы. Минем дә хәлем бик яхшы, укучылар. Рәхмәт! Утырыгыз.

II. Укытучы. Укучылар, әйдәгез әле, үткән дәресләрдә өйрәнгән сүзләрне, сүзтезмәләрне, сорау һәм җавап җөмләләрне искә төшерик.

1 нче этап

Кайсы?	Нәрсә?	Нинди?	
Бу Бусы Монысы Теге Тегесе	алма груша чия карандаш ручка дәфтәр	кызыл сары зур зуррак кечкенә кечкенәрәк яшел тәмле тәмлерәк шакмаклы юллы калын юка	-мы? -мыни?! -ме мени?! түгел

1 нче этапта һәр укучы, таблицага карап, ике сүздән торган җыйнак җөмләләр, өч сүздән торган җәенке җөмләләр, теркәгечле һәм теркәгечсез тезмә кушма җөмләләрдән текст – үз монологын төзи. Без аны **башлангыч текст** дип атыйк. Мисал өчен:

Бу алма. Алма кызыл. Бу алма кызыл. Бу алма кызыл, ә бу алма сары.

2 нче этапта укучылар, парларга бүленеп, башлангыч текстны сорау = җавап + сорау формуласына туры китереп, диалог төзи. Диалог төзегәндә, сорау бирүченең дә, җавап бирүченең дә сөйләмендә *кереш* һәм *эндәш* сүзләр, сорау һәм билгесезлекне белдерүче кушымчалар кулланылырга тиеш.

2 нче этап

Кайсы?	**Нәрсә?**	**Нинди?**	
Бу Монысы Тегесе	алма груша чия	кызыл сары зур зуррак	-мы? -мыни?! -дыр -тыр
миндәге синдәге Миша, әйт әле	каран- даш ручка	кечкенә кечкенә- рәк яшел тәмле тәмлерәк	-ме мени?! -дер -тер
Маша, син беләсең- ме?	дәфтәр	шакмак- лы юллы калын юка	

Мисал өчен, Марат белән Гүзәлнең диалогы, башлангыч текстка нигезләнеп, түбәндәгечә оеша:

– Гүзәл, әйт әле, бу нәрсә?

– Марат, бу алма. Марат, ә бу алма, синеңчә, нинди?

– Бу алмамы, Гүзәл? Бу алма, минемчә, кызыл. Гүзәл, синеңчә, бу алма тәмлеме?

– Марат, минемчә, бу алма бик тәмледер.

III. Укучылар без, өч дәрестә – бүгенге һәм алдагы ике дәрестә сезнең белән 3 этаптан торган яңа сөйләм калыбын төзербез. Шуны исегездә калдырыгыз: һәр сөйләм калыбы өч этаптан тора. Беренче этапта сез – **мин** монологын сөйләргә, 2 нче этапта – сөйләшүче затлар – **мин** һәм **син** арасында булган диалогны; 3 нче этапта I һәм II затларның III зат (затлар яки предметлар) турында диалогын оештырырга өйрәнерсез. Шулай итеп, без сезнең белән, әкренләп, татарча сөйләргә һәм сөйләшергә өйрәнербез.

Әйдәгез, башта бүгенге дәрескә караган теманың сөйләм калыбын төзеп карыйк. Моның өчен мин сезгә дүрт сорау сүз язылган таблица күрсәтәм. Аннары без, бергәләшеп, вертикаль баганаларда язылган һәр *сорау сүзгә* берничә *җавап сүз* табып язарбыз.

Беренче баганага без сөйләмдә катнашучы затларны язабыз. Алар һәрвакыт **кем**? соравына җавап бирә: I зат – **мин**, II зат – **син**, III зат – **ул** (Марат яки Гүзәл) булсын.

Нишлим? нишләмим? нишлисең? нишләмисең? нишли? нишләми? кебек сорау сүзләргә җавап сүзләр буларак, без бу очракта барлык һәм юклык формасындагы *юнәлешле хәрәкәтне белдерүче* антоним мәгънәле парлар булган сүзләрне алабыз.

1 нче этап

Кем? *кто?*	**Кайдан?** *откуда?*	**Кая?** *куда?*	**Кем белән?** *с кем?*	**Нишли?** *что (не) делает?*
1 **Мин**	өйдән мәктәптән парктан бакчадан	мәктәпкә өйгә паркка бакчага	әнием әтием бабай әбием апам абыем энем сеңелем дустым **белән**	барам бармыйм кайтам кайтмыйм

2 нче этап

Кем?	**Кайдан?**	**Кая?**	**Кем белән?**	**Нишли?**
2 **Син**	өйдән мәктәптән парктан бакчадан	мәктәпкә өйгә паркка бакчага	әниең әтиең бабаң әбиең апаң абыең энең сеңелең дустың **белән**	барасың? барасыңмы? бармыйсыңмы? кайтасың? кайтасыңмы? кайтмыйсыңмы? бар, барма кайт, кайтма

3 нче этап

Кем?	**Кая?**	**Кайдан?**	**Кем белән?**	**Нишли?**
3 **Ул** Марат Гүзәл **Кемдер**	өйдән мәктәптән парктан бакчадан	мәктәпкә өйгә паркка бакчага	әнисе әтисе бабасы әбисе апасы абыйсы энесе сеңлесе дусты **белән**	бара? барамы? бармыймы? кайта? кайтамы? кайтмыймы? барсын бармасын кайтсын кайтмасын

IV. 1. **1 нче этапта** укучылар, сөйләм калыбында бирелгән лексик һәм грамматик материалга нигезләнеп, I зат – **мин** исеменнән үзе төзегән монолог – хикәясен (*башлангыч текстны*) сөйли. Сөйләмендә *һәм, тагын, ләкин, яки, я* кебек теркәгечләрне; *белән, кадәр, соң* кебек бәйлекләрне; *әлбәттә, дөрес, чынлап та, билгеле* кебек модаль сүзләрне куллана.

2. **2 нче этапта** I һәм II зат арасында, башлангыч текстка нигезләнеп, кара-каршы сөйләшү – диалог оештырыла.

Бу очракта сорау бирүче – I, җавап бирүче II зат вазифасын башкара. Сөйләшү барышында, таблицадагы сорау сүзләрдән, сорау кушымчаларыннан файдаланып, кереш сүзләрне – *гафу ит, рәхмәт, әйт әле, мәсәлән, минемчә, синеңчә, мин шулай уйлыйм, син ничек уйлыйсың* һ. б. ш. сүзләрне һәм җөмләләрне кулланып, сөйләмдә катнашучы затлар сорау һәм җавап җөмләләр төзи.

Мондый сөйләшү барышында, укучының белем дәрәҗәсе генә түгел, шәхес буларак мөмкинлекләре дә – ***кемнең кем булуы*** (кто есть кто!) да ачыклана, ягъни кемдә лидерлык сыйфатлары көчлерәк икәнен дә күзәтеп була.

3. **3 нче этапта** I һәм II зат арасында, башлангыч текстка нигезләнеп, III зат турында кара-каршы сөйләшү – *диалог* оештырыла.

V. Укучыларга, ни өчен шундый билге куелганын аңлатып, билгеләр куела. Өйдә эшләр өчен эш бирелә.

Өй эше. Кереш һәм эндәш сүзләр белән тулыландырып, *үзеңнең кая, кем белән баруың һәм кайтуың турында* монолог – хикәя төзеп сөйләргә әзерләнергә.

Укытучылар игътибарына бер сүз.

Беренче сыйныфта укучы рус баласын дәрестә яздырырга; өй эше итеп, язып эшләү өчен күнегү бирергә кирәк түгел. Укытучының төп максаты – башта баланы сөйли һәм сөйләшергә өйрәтү. Язарга өйрәтүне, әкренләп, икенче һәм өченче сыйныфтан башларга мөмкин. Сөйләшә белгән баланы язарга өйрәтү укытучы өчен авыр эш булмый: дөрес сөйләшә белгән бала дөрес язарга тиз ияләшә ул.

Үзенә генә чит телдә яза башлау бу яшьтәге бала өчен әле бик катлаулы эш. Язу барышында ул үзе өйрәнә башлаган чит телдә шул телгә генә хас булган лексика, орфография, морфология һәм синтаксис өлкәсенә караган кагыйдәләргә нигезләнергә тиеш була. Бала бу чорда әле боларны фәнни нигездә үзләштерергә, практикада кулланырга әзер түгел.

Икенче сыйныфтан башлап, укучыларны, сорау сүзләргә нигезләнеп, сүз төркемнәрен билгеләргә һәм, кайсы сүз төркеменә караган сүзләрнең җөмләдә кайсы кисәк булып килүен табарга мөмкин.

Максимов Николай Валентинович,
филология фәннәре кандидаты, Казан (Идел буе) федераль университетының татар теле һәм татар телен укыту методикасы кафедрасы доценты